

Смотрицький в огні. Одночасно розгорталась завзята літературна полеміка як на канонічному, так і на політичному ґрунті заходом Смотрицького у Вільні. Обставини життя здавна зв'язали його з Вільном, як ми вже знаємо, і дали йому нагоду зав'язати широкі зв'язки як у православних, так і в уніатсько-католицьких кругах. Відомий нам памфлет каже, що він закінчував свою острозьку освіту в Віленській ієзуїтській колегії, і його уніатські противники, як ми побачимо, з великою і, мабуть, небезпідставною самопевністю твердили, що він і пізніш, будучи присяжним публіцистом православного Віленського братства, підтримував живі, хоч і потайні зв'язки з уніатсько-католицькою стороною. Перейшовши до Києва, як ми рахуємо, десь у 1618 р., він не поривав зв'язку з Вільном, і, мабуть, мав якісь віленські доручення на тому успенському соборі 1620 р., де рішались справи нових свячень. Тоді Смотрицького призначено на архієпископію вітебсько-полоцьку, а віленського архімандрита Леонтія Карповича на володимирську єпархію. Вільно ж з Новгородком, за старою традицією, рахувалося митрополичою єпархією. Але Карпович, духовний старшина віленської православної громади, якраз захворів і вмер, не мігши прибути на посвящення. Натомість Смотрицький по своїм посвященню першим ділом заявився в Вільні і, поховавши й пом'янувши похвальним словом свого покійного духовного наставника, зайняв його місце в Братському монастирі, вибраний на його місце архімандритом, і основувався тут, у такому знайомім і близькім йому Вільні, замість виборювати собі місце в Вітебську, у завзятого й настирного уніатського владики Кунцевича. Невважаючи на всі пережиті тяжкі часи за Потієвих нагінок, Віленське братство ще становило неабияку моральну й матеріальну базу. За останні сім літ по смерті Потія за його наступника Вельяміна Рутського, що в цій своїй католицькій ревності не визначався виїмковою безоглядною енергією свого попередника, воно, видимо, трохи відійшло і прийшло наново до сили, і поява в нім його старого братчика, присяжного літерата і апологета в новім титулі архієпископа патріаршого свячення, піднесло його самопочуття. Як я вже згадував, братчики моментально зложились, щоб справити для нього відповідний блискучий апарат, і від різдвяних свят 1620 р. Братська святодухівська церква пишалася єпископ-

ськими церемоніями, відправленими з усією можливою виштованістю православного обряду. Між людом пішли чутки, що унії приходить кінець: Борецький з козаками прийде на йордан чи на великдень до Вільна, а Смотрицький з козаками ж піде здобувати свою єпархію і т. д. Рутський і Кунцевич підняли крик і благали королівської помочі, стараючись представити нову акцію в можливо небезпечнім світлі. Результатом були відомі королівські листи, що проголошували патріарха Феофана самозваним патріархом, турецьким агентом, а посвячених ним владиків його спільниками: шпіонами на користь Турції, що ставили своїм завданням викликання повстання в Польщі, щоб паралізувати її в війні з Туреччиною, яка на неї насувалась. Розпублікування їх, однак, було затримано, а тим часом у Вільні в перші дні березня з'явилась королівська слідча комісія і занялась розслідуванням діяльності Смотрицького й братчиків, а Рутський як єдиний законний з урядового становища духовний достойник Віленської дієцезії покликав на свій суд "Максима Герасимовича, що називає себе Смотрицьким" за беззаконне присвоєння собі титулу полоцького архієпископа і виконання єпископських функцій. Смотрицький на суд, розуміється, не ставився, був засуджений і виклятий поза очі. Але братчики підпали дуже тяжким репресіям. Без заховання приписаної правної процедури їх заарештовували, позбавляли магістратських урядів, викидали з цехів і т. д. На великодні свята цілий ряд найвизначніших шановних міщан без суду й права сидів по в'язницях, підземних ямах і т. д. Але громада трималась і твердо заявляла, що вона вважає своїми законними пастирями тільки патріарших новопоставленців, і Смотрицький, що мусів почувати себе морально відповідальним за всі біди, принесені з собою віленській громаді, взявся за свою випробувану зброю — перо апологіста-полеміста, щоб розбити фальшиві підозріння і обвинувачення, нагромаджені коло новопосвященців, особи патр. Феофана, участі в цій справі козаків і т. д. Свій твір він випустив анонімно, від імені "монахів Віленського братського монастиря", але противна сторона зараз же проголосила його автором — і він не протестував. Писав його, річ зрозуміла, по-польськи, бо призначав для противників. Дата закінчення — написана на кінці — 5 квітня (великодній четвер) показує, на-

скільки спішно, під безпосередніми враженнями цих подій писав він (вербної суботи було генеральне переслухання братчиків).

Це доволі велика книжечка, 94 сторінок, затитулована: *Verificatia niewinności*, справдження, або довід невинності¹. Автор спочатку збиває обвинувачення, нібито патр. Феофан і його головніші поставленики митр. Борецький і арх. Смотрицький — це зрадники, турецькі агенти, запродавці і под., повними текстами документів доказує те, що київська “Протестація” говорила більш загально, що патр. Феофан їздив по Україні за відомом і дозволом уряду, вів себе вповні лояльно і навіть з наказу короля закликав козаків до помочі проти турків. Потім відкидає закиди, що це свячення сталось протизаконно і з образою королівському маєстату (королівських прав патронату), при живих єпископах на цих владицтвах, витягає старі приречення короля, що він роздаватиме бенефіції східної церкви тільки православним, рішення судів, які признавали права православної ієрархії, пускається в інтерпретацію права королівського патронату, виясняючи, що воно дотикає тільки бенефіцій, а не церковних урядів, далі — канонічну нестійність тих уніатських достойників, котрими король пообсаджував православні становища. По цім виводі невинності православної сторони переходить у наступ, виясняючи ті кривди й прикrostі, що їх православні терплять від “відступників” — уніатів, шкоди державі від релігійних замішань, ними викликаних. Присвячує не без дотепу сторінку аргументації, що й назва “наливайків”, яку уніати прикладають до православних, властиво належить їм, уніатам, як своєвільникам і бунтівникам проти законної канонічної влади. (“Хто винніший, що наливайка? Ми, що не відступаємо патріарха, нашого природженого в духу пана, заховуючи

¹ Повний титул: (даю в перекладі, бо в оригіналі його нелегко зрозуміти): “Справдження невинності і ліквідація невірних новин, розсіяних по всій Литві і Білій Русі на упадок життя і честі шановного Народу Руського, — піддана під милостиву панську і батьківську оборону найвищої і першої по Богу зверхності того шановного народу — край (останнє слово) всякої справедливості”. Передруковане Голубевим в Архиве ЮЗР, I, VII (1887). В найближчому томі видавець обіцяв подати екстраваганції пізнішого, другого видання цієї брошури, але не сповнив цієї обіцянки.

йому всяку вірність, чи митрополит, що йому віри не дотримав, відступив, одних підданих його в духу за собою відвів, а інших, силкуючися відвести, гнобить, тисне, кривдить і різними прикростями докучає”).

По цім наступає “Трагедія, що діялася в місті Вільні над вірними за інстанцією (приводом) апостатів” — коротке і ніяким сильнішим поривом жалю чи пафосу не оживлене оповідання, і за ним “Потіха невинності Руського народу” — риторична декламація в стилі звісного плачу “Треноса”:

“Плачучи плачемо, і сльози наші на щоках наших: нема такого болю, як біль наш, а потішити нема кому! Браття наші погордили нами і стали нам роз-браттями і ярмо неправди своєї хочуть вложити на шиї наші. Мешкаємо серед християн, а не знаходимо відпочинку від великих болів тіла і тяжкої неволі сумління” і т. д.

На кінці “Епілог до клеветника”, себто до митр. Рутського: акт оскарження проти унії, закид їй, що вона змагає до того, “аби на Русі не було Русі” (в розумінні — не було православних), і образ всіх тих погибельних наслідків, що вона веде за собою:

“Яка духовна користь нам від того непорядного і шкідливого заходу (вл. підприємства)? Церкви в маєтностях панів — римлян (католиків) костелами і уніати — римлянами; місця олтарів по містах — кухнями, коршмами, бісурменськими мечетями; в церковних обрядах — непорядок, аж стид! Духовенство в грубіянським простацтві: школи занедбані; слов’янський язик в погорді, руський — осміяний; чернеча суворість — зневажена; духовні права потоптані; віра об’єретичена; сумління злегковажене (zduťiane); любов винищена; ненависть взяла гору; фальш панує; клевета прийшла до влади; невинна кров розливається.

Отаке-то добро духовне! Дійсно, наробив того не розважений в вічних справах божих учинок! “Довго розважай, скоро роби”, — так радив оден. Ці, що то будували, не так розважали, як скоро роблять! Думали, ледво рік, роблять уже двадцять шостий рік¹, а стільки то внутрішнього добра з тої їх роботи.

¹ Мова про церковну унію.

А скільки клопотів зовнішніх? Звідти (через унію) соймики в галасах і завірюхах; всі суди в замішанню і гаморі; сойми в труднощах; божий помазанець в докучанню; невинні люди в процесах, в баніціях, в карах, у в'язницях, в убийствах, в клеветах. Звідти печатання церков, заборона богослужень, дітей нехрещення, старих без святості тіла і крові умирання; звідти нечувані ексцеси; звідти уїдливі мови і писання; одним словом, скажемо: звідти наша руська церква ззовні і всередині в огні, що швидко йде наперед — коли б тільки Бог милості не боронив! Нас вони погубити силкуються, і самі гинуть!

Коли б не це підприємство, — що більше викликає уваги, ніж дійсно робиться, — чи були б на світі такі “Апології”, “Паригорії”, “Перестороги”, “Воскреслі Наливайки”?¹ Такі “Клірики”, “Апокризиси”, “Антиграфи”, “Ляменти” і тому подібні!² В котрих часто так мусіло бути, що слова вживались такі, які перший порив видобував, з образою сумління — жалься того, Боже, в людях одного народження в духу³.

Теперішня необхідність піднесення святині⁴ — необхідність така сильна, що без того ми довше не могли зіставитися живими в духу — чи була б порахована за кримінальний вчинок, коли б мало уважний привідець злих теперішніх справ довше подумав про це, а не так скоро чинив?⁵ Публікаціями безчестя, безпідставним процесам, беззаконним прокляттям, немилосердним убийствам чи місце в такій справі? Чи боже діло підлягає світові?” і т. д.

В порівненню з київським начерком головно перша частина, апологія патр. Феофана, більш документальна й ім-позантна. Попри неї перша частина київської “Протестації” ставала зайвою, хоч мала літературну вартість більшу, ніж простий збірник документів Смотрицького. Частина друга “Верифікації” — дисертація про право патронату, не мала паралелі в київському начерку, так само виводи нека-

¹ Автор вичисляє титули уніатських полемічних писань проти православних.

² Заголовки православних полемічних писань.

³ Себто — християнах.

⁴ Так автор означає відновлення ієрархії.

⁵ Автор говорить про Рутського.

нонічності уніатської ієрархії; замість патетичних, гарних з літературного погляду фраз, Смотрицький давав юридичні, канонічні виводи: це могло здаватись під ту хвилю ціннішим. Про козаків він не говорить нічого, і прегарні сторінки “Протестації” також пропали для світу. Смотрицький припірав до стіни свого “делятора”, обвинуватця Рутського, доходив віленської кривди, з загального становища це було менш важливе. Але кінець кінцем київські автори прилучились до нього в цій акції проти уніатських кривд своєю “Протестацією” 15 травня, замість виправдуватись, рішивши воювати з урядом і правлячими кругами через козаків.

З становища тактики дня київські круги, може, й не помилились, оцінивши “Верифікацію” як більш доцільну в данім моменті.

Вона, видима річ, зробила неабияке враження — хоч з літературного боку не мала великої вартості. Перша частина, як я сказав, це збірка листів, документів і документальних довідок, друга, більш літературна, тільки місцями підіймається дійсно літературного рівня, при тім, як справедливо вказали потім полемісти, викладові вадить темний, заплутаний, претенціозно, нібито високо науковий стиль. Але документальне висвітлення справи ґрунтовно збивало обвинувачення урядово-католицької сторони, а закиди унії, що вона робить замішання в державі, були для уніатської сторони дуже болючими в цей відповідальний момент, коли ця уніатська справа дійсно розбивала мобілізацію сил для боротьби з Туреччиною. Настрій останнього сойму був дуже несприятливий для унії — це знаємо від самої уніатсько-католицької сторони. Король з своїми клерикально настроєними однодумцями були, правда, дуже войовничо настроєні; вони горіли бажанням дотримати кроку загальному тріумфальному походу католицької реакції, але польські й литовські політики зовсім не поділяли цього католицького запалу, і матеріал, зібраний на сторінках “Верифікації”, давав їм дуже сильну зброю против клерикальної акції, піднятої проти відновлення ієрархії. Шість тижнів по виданню першої редакції “Верифікації” Смотрицький випустив друге видання, під тим же заголовком, доповнивши першу збірку документів деякими досить сенсаційними номерами, котрих не мав при першім виданню,

і присвятив це нове видання кільком визначним панам, потомкам православних родів, членів православного Віленського братства. В передмові, висловлюючи надію, що вони не забули цих зв'язків, він перепрошував за деякі прикрі вирази, допущені в першому виданні на адресу відступників. Таким чином він хотів ще виразніше підчеркнути, що його полеміка звертається проти митр. Рутського як привідці всіх бід та вищого уніатського кліру, а не проти світських представників церкви. Це викликало, як слідом побачимо, дуже гостру репліку з боку вичислених ним панів; але як стратегічний маневр таке відділення світської частини уніатської церкви від її духовної верхівки, мабуть, не було похибкою.

Тим часом м. Рутський, поцілений “Верифікацією”, зібрався зараз по першому її виданню до відповіді і виготовив чималу полемічну брошуру під назвою “Sowita Wina” (подвійна вина)¹ — в момент появи другого видання “Верифікації” вона була готова, може, навіть почата друком, і автор додав до неї тільки “придаток” та підчеркнув, що новоопубліковані в другому виданні “Верифікації” документи нічого не змінюють у його доводах і вислідах, як він їх виложив у своїй брошурі.

Закинув Смотрицькому нелояльність супроти короля і Річі Посполитої в опублікуванні кореспонденції в справі патр. Феофана без дозволу короля, в обороні Феофана всупереч пізнішим королівським універсалам, що проголосили його турецьким шпіоном; в противленні цим королівським розпорядженням, боронячи право королівського патронату, доводив, що король має право розпоряджатися не тільки бенефіціями, але й духовними урядами, і доказував неправосильність Феофанового свячення; доводячи законність унії, ставив тезу, що царгородський патріарх не мав канонічної власті над руською церквою, натомість папа, мовляв, як голова всього християнства, тим самим мав зверхне

¹ Повна назва (в перекладі): “Подвійна вина, себто відповідь на писання, образливе для маєстату й. кор. милості, гонору і репутації шановних людей, назване “Верифікацією невинності” і видане від збору нової церкви, святодухівською названої, написана (себто відповідь) отцями Віленського монастиря св. трійці, св. Василя Великого і подана до друку в Вільні року божого 1621”; передруковано Голубевим в тому ж Архіві ЮЗР, VII, I (1887).

право і над руською церквою. На тій підставі закидав владикам Феофанового свячення, передусім Борецькому й Смотрицькому, образу королівського маєстату і державну зраду — “подвійну вину”, як він висловлювався, тому що вони не признавали своєї вини і далі її боронили. А против їх жалів на кривди й насильства висував проти них свої обвинувачення. На жаль, ця фактична сторона (цікавіша, ніж та канонічна софістика) дає доволі мало конкретного, а недостачу фактів автор нагороджує грубіянськими викриками: звідки це пішло? Звідти, що Смотрицький розіслав по всій єпархії (Полоцькій) свої універсали, повні їди проти нас, повні бунту проти наших старших, а в додатку й ченці, що ті універсали розносили, певне, не кращі посольства відбували, ніж ті листи. Тим легше це зробили, що отець владика був далеко від Полоцька: під той час разом з митрополитом поїхав на кінець сойму, а Смотрицький, осівши в Вільні в Братському монастирі, так гордо поводився, начеб не було на небі Бога, а на землі короля і ніякої власті духовної й світської. Публікував себе владикою, а другого митрополитом, — так і друкував. Убирався в убори не єпископські ані архієпископські, а такі, що в східній церкві належать тільки митрополитам, і то не всім. Літургію єпископську відправляв, попів і дияконів святив — не тільки для Полоцького владичтва, але і для митрополії, як пастир загальний. Ченців як неставало, то світських людей у монашій убранні чи він, чи його делегати розсилали на бунт по різних сторонах, а як їх почали ловити, признавались, що вони люди світські, тільки убрання монаше мали. От ці нові розсівали ганьбу на старого владика, а вихваляли нового, запевняючи про скорий його приїзд, і з тим оббігали не тільки Полоцьк, але й Вітебськ, і Мстиславль.

“А в Києві ваш той нібито митрополит Борецький як колотив? Уряд королівський прибиває по містах королівські універсали, аби його (Борецького) ловили, а він прибиває свої погрози, щоб попи до нього на собор їхали. Вже один собор попам відправив в Києві, другий — шляхті — в Житомирі. Чи то не бунт? Не можна при тім промовчати і грубої брехні того чоловіка, що не цінячи, видко, своєї честі і мало її маючи, кидається на честь наших старших, шановних людей. Каже, що через них місця олтарів пішли під мечеті, корчми, кухні. От

розпусти паща! Як це можна говорити, і хто тобі повірить...

Ми хвали божої пильнуємо; в Вільні, окрім звичайного богослуження, кожного дня невідмінно відправляється три служби божі коло трьох олтарів... Згадувалисьте раз з кафедри (мабуть, не маючи чого іншого говорити на кафедрі), що у нас до церкви просфор неносять, панахид не відправляють; але якби ви в наших церквах бували, інакше б говорили: те саме співаємо й читаємо, що й ви! В олтарі коло святих дарів більше пошани й порядку, ніж у вас: кождий це признає, хто у нас буває. Про духовенство, щоб воно не було в грубіянській простоті, як ви висловлюєтесь, ми стараємось, і за той десяток літ зібралось уже їх у чернецтві більше сотні таких, що відбули науку або відбувають: дасть Бог, пізнаєте їх у своїм часі! А що до прополіровання світського духовенство ще не прийшло, то з старими трудно, не скажу — неможливо, а про молодих старання єсть, яке на той час бути може. Єсть школи — тільки що ви про них знати не хочете, і про дальші робляться заходи. Щодо слов'янського язика, то ми ніколи ним не гордували, то вам хтось дав хибну звістку; навпаки, ми з слов'янських книг беремо проти вас доводи, їх пильно ховаємо, кохаємося в них. А навпаки, це з вашої громади був такий, що казав їм (слов'янським книгам) не вірити. Руської мови і публічно вживаємо на казаннях, і приватно нею говоримо: брехня це, немовби вона була в нас у посміху!"¹

Велику латку пришито персонально Смотрицькому: закидаючи нестійність і неусталеність релігійних поглядів у православних, таку саму невиразність і непостійність закинено самому Смотрицькому.

“Коли хтось від нас того вимагатиме, все то доведемо. Не кажучи про давніших ваших теологів, що писали тому 20 років і в друк дали свої писання: Зизанія, Суражського, Герасима попа, котрого сином ваш Смотрицький, і Філлалета, що був новохрещенцем, Клірика Острозького та інших, їм подібних: в їх писаннях знаходилися погляди кальвінські, новохрещенські, а деякі й такі, котрих досі ще ніяка секта не голосила, напр., що Ісус Христос не єсть посередником (між Богом і людьми); от ці були апостатами від

¹ Архив ЮЗР, I, VII, с. 496–9.

віри св. отців східної церкви. А вже про вашого Смотрицького не можу замовчати того, що досі від нас не виходило в публіку явно, та й тепер ще не все буде сказано, а дещо зістанеться в тайні; тільки те, що до тої речі належить безпосередньо, доконче треба згадати. Він довгий час мав переговори з нашими старшими — причім бували й декотрі світські — про те, якби він міг прийти до згоди з нами й громаду свою привести. Договорився з нашими, що він вірить у все, в що вірить римська церква, себто про походження св. духа, про владу папи і всі інші пункти, — і не тільки на словах то говорив, але й самим ділом досить ясно свідчив, що з нами ширій був: говорив з деякими з своїх, від котрих ми то потім чули, що римляни в вірі своїй будуть спасенні. І то був доказ його щирості, що він нас намовляв, аби ми на них наставляли, викликаючи їх на диспут, і вказував способи, як до того привести, і через одну особу, добре знайому нам й йому, посилав нам остороги усні й писані. І вже був привів своїх до диспуту з нами, та якийсь лихий вітер повіяв і чорними хмарами закрив сонячне світло, аби його не бачили: коли мали ставитися на диспуту, за три тільки дні перед ним відмовились, а цілі два тижні порожньою надією тішили нас і визначніших сенаторів. Він же радив нашим старшим, аби все-таки їх викликали — хоч прийдуть, хоч не прийдуть, і аби вказали самі слов'янські книги, потрібні до оборони одності. І так сталось: духовні їх не прибули, але визначні світські люди, чоловіки й жінки, окремо до нас запрошені, прибули і охоче слухали. А що самі просили нас, аби то було видано друком, ми це видали. При тім сам Смотрицький, своєю рукою написавши кільканадцять тез про тайну святої трійці, а саме, про походження св. духа, послав до нас, намовляючи, аби ми їх видали при тій книжці. Була в тім трудність, що не випадало друкувати того так багато при польській книжці, в котрій і інші речі були, але вибравши, що здавалось нам потрібнішим, ми надрукували і назвали книжку “*Obrona Jedności*”¹. Він же не переставав мати з нами зносини і навіть декотрих світських приспособляв до своїх

¹ Це та книга, випущена в 1618 р. під іменем Кревзи-Ржевського, що стала приводом до написання “Палінодії” Копистинського (див. вище, с. 70).

поглядів, аж то помічено. Тоді все виявилось, і був бідний чоловік в клопотах у нерозумних. Отже, коли той чоловік і тепер тої ж віри, котрої тоді був, то він брат наш; коли іншої, то це він істотний апостат, бо відступив від пізнаної і перед людьми визнаної віри — а було їх там кілька, духовних і світських”¹.

На ці обвинувачення й інсинуації Смотрицький поспішив випустити нову брошуру, а властиво цілу книгу (127 сторінок), назвавши її “Обороною Верифікації”². Писав її, очевидно, десь літом 1626 р. в кілька тижнів після видання “Верифікації”³ (закінченої в червні). По порядку переходив параграф за параграфом всі пункти “Подвійної вини”. Ще раз піддав аналізу інститут королівського патронату, доводячи, що владики не порушили королівських прав ані канонічних постанов, прийнявши посвячення від патр. Феофана, законного єрусалимського патріарха, а не самозванця, як його проголосив уряд після його виїзду, з уповноваженням царгородського патріарха, законного і всіми признаного зверхника руської церкви. Полеміка на ці канонічні теми займає першу, більшу половину книги (багато місця уділено історичним доказам того, що влада царгородського патріарха над місцевими православними признавалася і в Польщі, і в Литві). Друга половина присвячена останнім подіям: хто кого скривдив і хто кому завинив: частина найбільш жива і для історика життя і письменства цікава. Я наведу, передусім, автоапологію Смотрицького, написану у відповідь на наведені пригадки “Подвійної вини”, розуміється, в третій особі, бо книга вийшла знов під іменем ченців Святодухівського братського монастиря.

¹ Архив ЮЗР, I, VII, с. 492–3.

² Повна назва в перекладі: “Оборона Верифікації від скрипту, званого “Подвійна вина”, виданого громадою церкви св. Трійці, що обвинувачує її (“Верифікацію”) в образі маєстату короля й. м. гонору і репутації шановних людей, духовних і світських, а вона (“Верифікація”) від образи маєстату короля й. м. чиста і гонор і репутацію шановних людей, духовних і світських, заховує. Видана монахами монастиря Віленського братства церкви св. Духа, в Вільні, р. б. 1621”. Передрукував Голубев в Архиві ЮЗР, I, VII.

³ Так стоїть на початку “Оборони”, с. 345 передруку.

“Отець Смотрицький, чисто провівши свої молоді літа, аж до літ мужества, тут, на вітчизні, і в чужих краях у свобідних науках, коли по кількох роках життя дворного (світського), прожитих на спочинок по шкільних порохах, прийшлося вибрати йому рід життя, щоб привести до ладу призираний за стільки літ матеріал своїх студій на користь свою й ближніх, вирішив не вступати до монашеського чину (до котрого мав охоту майже з дитячих літ), поки не довідається добре про завдання обох сторін в тім (конфесійнім) розділі братії, що його завсіди жури́в. Завдання своєї сторони знав, другої сторони — не знав. Тому, маючи вже замір здійснити той святий замір — прийняти монаший стан і поїхавши до Вільна і вступивши до нашого монастиря віленського, щоб тут якийсь час приглянутись і своїй здатності до того монашого стану і нашому пожиттю без всякого покрову, як тому є звичай в монастирях, мешкаючи тут вільно від усяких світових занять, задумав він познайомитися з завданнями і намірами противної сторони. Отже, шукав такого способу, щоб і їм до нього, і йому до них ходити і розмовляти було дозволено від старшого, котрого волі і владі він як послушник підлягав. Отримавши без труду (такий дозвіл), він часто мав у себе молодших людей з противної сторони — це ви добре знаєте самі, як часто бувала в них духовна розмова, і з ним (Смотрицьким), і з покійним його попередником, нашим архімандритом (Л. Карповичем). А що його бажання йшли не до молодіжжі, котра не могла йому дати повної відомості в тім, чого він потребував, то побачився двічі з о. Рутським, а за третім разом о. Рутського не було, а бачився з о. Йосафатом і Кревзою. А бачився з ним не для таких зносин, нібито, як обвинуватець удає, хотів він сам перейти і свою громаду привести до згоди з ними, але (щоб довідатися), яка мета унії і чи може в ній зістатися в цілості віра нашого східного визнання, коли б так прийшло до унії з усім народом руським... (с. 425–6).

А що згадуючи шановних мужів нашого руського народу, що полишили пам'ятки любові своєї до Бога і віри його в нашій церкві руській відповідно до сил своїх на відсіч різним сектарям, назвав еси Герасима попа і називаєш його батьком Смотрицького — ей, лицемірний русине, думаєш, що тим засоромиш і образиш Смотрицького, назвавши

Його поповим сином, та й супружеству пресвітерському тим докориш? Але тільки за добро, між іншими свого чесного походження прикметами вважав би то собі отець Смотрицький, якби родився від мужа, на службу божу поставленого! Але коли ти сказав це на зневагу йому, то не вадить тобі вказати, що ти в тім розминувся з правдою! Хто сидить у льоху, може так само слушно сказати, що сонце не світить, бо він його не бачить. Так і шляхетській повазі того чоловіка високих чеснот не пошкодить, що він невідомий тобі, покутному чоловікові! Знало ж Герасима Даниловича Смотрицького Поділля, що його родило, і виховало, і писарем гродським Кам'янецьким за трьох старост кам'янецьких мало. Знала Волинь, де він мешкав, наділений, попри свій подільський землянський ґрунець, неабиякою маєтністю від покійного князя Острозького, воєводи київського, в окрузі Константинівській. Той великий свого часу в руськім народі муж, бачачи, як хилиться до упадку наша руська церква через простоту і грубіянство тих, котрим належало б бути мудрими й ученими, полишив по собі монумент, вартий вічної пам'яті, присвятивши його властиво всій старшині руської церкви, хоч поіменно тільки одному з неї, а потім і другий, і третій. І нічого, за ласкою божою, не було в тім еретичного, а тільки побожне, православне, католицьке. Ото про Смотрицького нашого — з нагоди, поданої обвинувачем.

А що обвинуватець слушно одержаної назви апостата відпирається, як шкурат на огню? Науки св. отців східних слухаєте (мовляв), але переробили їх на своє копито через *expurgatorios indices!* Так вірите, як вони вчили, але з їх чистої й одностайної віри наробивши нечуваних дивовищ, інакше визнаєте і учите публічно, а інакше приватно! Бо публічно визнаєте при кожній літургії, що св. дух походить од отця, а приватно — і від сина. Публічно самі вживаєте в тайні св. причастя квашеного хліба, а приватно вживаєте опріснока. Публічно вживаєте тайни тіла і крові господньої під двома видами, а приватно під одним. Публічно душам помершим просите потіхи, коли прийде Господь судити живих і мертвих, а приватно чистите їх огнем негайно. Публічно, таким чином, визнаєте, що кождому дасться по ділам його вповні, тоді як прийде син чоловічий у славі отця свого з ангелами святими, а приватно (вважаєте), що

царство небесне побожним, а грішним пекло дається зараз. Публічно хрестите потрійним погруженням, а приватно — одним. Публічно св. миропомазання відправляєте зараз по охрещенні, а приватно його на дорослі літа відкладаєте. Публічно ви, ченці, м'яса не їсте, а приватно — го-го! Публічно тримаєтеся старого календаря, а приватно нового. Публічно “Веселися, Сіоне, свята мати церков” співаєте, а приватно Рим матір'ю церков визнаєте.

Так-то ви слухаєте науки св. отців східних, наробивши таких і тому подібних дивовищ у своїй церкві! Коли подивитись на них, то не наші — як каже обвинувач — наробили собі стільки вір, скільки голов, а ваші! Багато є таких, що в римлян сповідаються, а їх тайною євхаристії погорджують, вважаючи її за неповну. Декотрі хвалять усе римське, а походження св. духа від сина не приймають. Декотрі в римлян всею душею, а в унії тільки тіло — для форми. Єсть і такі, що все римське ганяють, а хвалять тільки послух (папі). Коли запитаєте нас, котрі — покажемо вам пальцями” (с. 429–30).

Обмежуюсь цим, хоч можна було б навести ще немало живо й цікаво написаних місць. Книга з літературного погляду взагалі стоїть значно вище від “Верифікації”. І стиль її прозоріший, простіший і кращий.

Тим часом, мабуть, ще до її появи з'явився як відповідь на друге видання “Верифікації”, присвячене тим колишнім руським магнатам, “Лист до монахів Віленського монастиря святодухівського”, написаний у відповідь на їх передмову, положену в їх нібито справдженні невинності, в другім виданні¹. Підписали його ті ж пани, котрим було присвячене те друге видання “Верифікації”: Януш Скумин-Тишкевич, писар в. кн. литовських, Адам Хрептович, Микола Тризна, підкоморій слонимський, і Юрій Мелешко, хорунжий слонимський, з датою 7 серпня 1621 р. Чи писав його хтось з підписаних, чи написаний він був іншою рукою — може, навіть польською, лишається незвісним. Хоч нема підстав заперечувати, що всі ті панове разом чи дехто зокрема міг мати дуже високу книжну освіту, треба все-таки признати, що богословська і класична премудрість б'є таким фонтаном з цієї книги, що це викликає підозріння

¹ Передрукував Голубев в Архиві ЮЗР, I, VIII, с. 732.

про участь у написанні фахових пер. Але в усякому разі мусимо сказати про неї тут хоч кілька слів, хоч би через те, що вона — незалежно від авторства — врізується в цю полеміку і додає до неї деякі цікаві риси.

Сама по собі, незалежно від питання авторства, ця невеличка брошура (38 сторін) дуже цікава. Хоч автори її місцями занадто занурюються в глибини книжності, все-таки вони досить добре маркують це, що їх як “політиків в Річи Посполитій” (с. 742) менш займає чисто церковний бік питання, аніж його політичні сторони. Вони в’їдливо і досить влучно виставляють літературні дефекти книжки, кладучи їх на карб Смотрицького, котрого без церемоній називають її автором (“Від вас — або краще сказати: від тебе, Смотрицький, бо ти себе ясно видаєш у ній афектацією стилю, дитячо гупою фразою і замотаним сенсом переплутаних слів, котрими у простіших людей за мудреця удаєш — як *sorix proprio indicio*”¹). Закидають брудні і невідповідні монахам вислови — як порівняння уніатів з гермафродитами. Висловлюють жаль з приводу різких виразів, ужитих на адресу уніатських духовних, живих і мертвих (як Потія) — і в кожному разі в дуже рішучому тоні випрошують то собі, щоб їх, світських, родовитих людей, якісь “легкі люди” плутали до цієї справи, особливо так поіменно, як це зроблено в передмові до нового видання “Верифікації”. Вони протестують против того, щоб якийсь Смотрицький і Борецький свою справу проголошували за справу цілого руського народу.

“Нарід шановний руський чим винний за злі справи тих ваших охотників до церковних урядів? Ми через предків наших походимо з руського народу, але ні нас, ні потомства тих (родів), котрих ви вчислили в тім “Ляменті”, виданім нібито Логвином (!), не обходить (справа ваша). Що то була б за дурниця думати, нібито за злочин одного чи кількох весь руський нарід має бути винний або обвинувачений. Тертуліан, славний автор, пише, що юстиція судить не рід, а особи. Тим більше й зрадливі вчинки декотрих з вас не можуть бути причитані руському народові, коли

¹ Передрук с. 733; нижче (с. 511), з приводу вжитих Смотрицьким слів автора заважають: “Що то за вишукані гупомудрі слова?”

навіть непричетним родичам вони не можуть шкодити. А що ж Смотрицький і Борецький в руській народі? Послідки народу, виродки з черні — яка ж тінь від них на руський нарід?”

І далі такий великопанський жест у бік “плебеїв” з приводу допущеного Смотрицьким відклику до спільної руської крові в нього з цими магнатами:

“Називаєте нас породженими з одної крові з вами і родичами своїми і додаєте велику і непристойну уйму славі й уродженню нашого старинного шляхетства, котре нам далі самі не без підхлібства признаєте. Яка ж то “єдна кров” — наша шляхетська з плебеями? Яке споріднення з хлопством? Ви єднаєтеся в крові і рівняєтеся походженням з старинними руськими фаміліями, що ви теж Русь, з простого вашого походження, — це дурна і не згідна з чернечою скромністю претензія (*praesumptia*)” (с. 737–8).

В цілому інциденті найбільш їх інтересує причетність козаків, підчеркнена протестацією Борецького¹ і засвідчена подорожжю Сагайдачного до короля, що саме тоді відбулась². Вони докоряють новопоставленцям, що вони примілюються і підлещуються до козаків у своїх друках і казаннях, підбунтовують їх і на них власне спираються: “Їх силою забезпечений заложив Борецький в Києві свій престол непристойної влади: інші по інших місцях, опираючись на ту ж силу, відправляють справи своїх духовних урядів.

Той люд рицарський, вами приведений до бунту, додумався до договорів з пп. гетьманами (польськими) про тих владиків і митрополита і до делегації до короля. Недавнє посольство Сагайдачного до короля й. м. видає вас! Бо приїхав з якимсь своїм ченцем, на котресь владитство ласкомим, і легація, подана ним на письмі, виявляє всі ваші побажання і весь її зміст: про гречина і його справи в Москві і про вас, ним посвячених, — так, якби ви писали ту легацію, і так воно, певно, й було. Бо вся справа і сенс тої вашої “Верифікації”, навіть стиль і слова.

¹ Про неї нижче.

² Перша аудієнція Сагайдачного в короля була 20 липня н. ст., відправлено посольство 31 серпня — “Історія України”, VII, с. 465. “Лист” писався, видко, по вістях про першу аудієнцію.

Жалуються в тій легатії козаки на неславу всього руського народу — а то ваша штука. Просять заспокоєння віри, скасування універсалів на обвинувачених в непристойному поведженні супроти короля; просять упривілеювання вашої амбіції на тих достоїнствах¹; просять у короля й. милості маєтків і гонорів для вас. Наших же достойників (уніатських) не добром поминають, і те, що ви в своїй “Верифікації” правите, там дуже стисло і коротечко, але докладно висловлено. Обіцяють свою службу, коли доступлять з королівської ласки того, що просять. Все то ваша фабрика! Приведені до такої легатії під такий тяжкий і трудний для Річи Посполитої час, вони хочуть виторгувати у короля й. м. те, що ви їм доручили і в них вмовили — того міцно тримаються і домагаються від пана. І так рицарський нарід, котрого заняття і професія — оборона Річи Посполитої, вашим повстанням, бунтом і намовою обманений, нібито весь руський нарід до тої зради причетний, піднявся в тім переконанні, нібито віру грецьку порушено, привілеї її зламано і пильно береться до тої справи і в його королівської милості інтерпелює. Роблять то вашою інтригою, радою, бунтом підняті і під’юджені; ви автори того розруху і турбатори публічної дисципліни, в котрій той рицарський люд був вправлений і здавна і недавньою постановою з ним п. гетьмана Жолкевського. Ви це під претекстом релігії хочете досягнути владицтва, то привід у вас до того бунту — через вас порушується згода і публічний спокій. А за це в порядних державах великі і тяжкі кари і римське право за це тяжко карає, приводців таких розрухів на шибениці підіймають, звірям кидають, на острови висилають. Це не наші слова, вибачте нам, слова закону, так той закон каже” (с. 742–3).

Коло того ж часу якийсь ближче не звісний уніатський монах Тимофій Симонович випустив полемічну брошуру п. заг. “Проба (розбір) “Верифікації”, в котрій брався роз-

¹ Іронічний вираз, замість: просять привілеїв на уряди, до котрих мають амбіцію. В іншому місці (с. 740–1), з приводу іронізування “Верифікації”, що уніатським владикам не вдалось дістати місце у сенаті, автори суворо закидають новопоставленцям, що, видко, то в них нема іншої мети в релігійних справах, як тільки гонори та амбіції.

кривати стратегію православних: плани й інструкції, дані від патр. Феофана православним України й Білоруси на знесення унії і відповідної тактики супроти поляків-католиків¹.

Далі по виході “Оборони Верифікації” поспішила уніатська сторона з спеціальною відповіддю проти неї, під заголовком “Екзамен (розбір) оборони”². Автором її вважають Рутського, і це вповні правдоподібно, але ближчого літературного розбору цього твору ніхто не переводив. Це невелика брошура (51 стор.), без принципіального значення. Вона не входить ближче в порушені полемікою принципіальні питання і не вертається вже до політичних обвинувачень (чи то тому, що цю справу трактували ті дві, щойно названі публікації, чи тому, що всі балачки про зраду, бунти козацькі і т. д. були вбиті тою діяльною участю козацтва в Хотинській війні, що саме проходила чи пройшла вже, коли писалась ця брошура, і козащина — знаряд і опора новопоставленців — стояла якраз на вершині слави своєї лояльності до короля і Річи Посполитої). Крохоборствує, підбирає різні подробиці в викладі “Оборони” і дає на них свої репліки, в доповнення і скріплення сказаного в “Подвійній вині”. Тому не визначається ані суцільністю, ані іншими літературними прикметами, але дає різні небезінтересні подробиці і окремі літературно написані епізоди, в котрих варто дещо й тут навести.

Доказуючи, що православні церковні маєтки не конче призначалися православної церкві, бо, мовляв, давніш не було такої різкої межі між православним і католицьким, автор розповідає таку інтересну з літературного й ідеологіч-

¹ Про це в “Еленху”, с. 642 передруку.

² Повна назва (в перекладі) “Розбір оборони, себто відповідь на скрипт, названий “Обороною Верифікації”, в котрій (в “Обороні”) віленська громада св. духа виправдується, що вона не попала в “Подвійну вину”, задану їй. Виданий монахами Віленського монастиря св. трійці. Друковано в Вільні в друкарні Льва Мамонича р. б. 1621”. Вийшов в світ, мабуть, восени або з початком зими 1621 р. (рахуючи, що “Оборона” вийшла в серпні-вересні 1621 р., а відповідь на “Екзамен” — “Еленх”, підписана днем 4 лютого 1622). Передрукував “Екзамен” Голубев в Архіві ЮЗР, I, VIII (1914).

ного погляду, але, історично беручи, більш ніж сумнівну ідилію.

“Наміри давніх фундаторів викладати не ваша річ, бо вам вони не можуть бути відомі. Бо й перед Флорентинським собором і по нім єдність (церкви східної і західної) часто була виразна, а невиразна — майже завсіди. Знаємо то з книг своїх руських, знаємо і від людей старих, віри гідних, що й тепер іще живуть, своїми очима то бачили, робили і чули від старих своїх, що то робили, а саме — що стара Русь за одно мала і церкви, і костели. В Вільні, вислухавши ранню службу божу у св. пречистої, на казання ходив весь люд до бернардинів. А до св. Казимира¹ на замок ходила вся русь, обіцяючи офіри в потребах своїх, і за причиною того святого мали поміч: декотрі з вашого братства самі то признають. А про панство й шляхту навіть не згадують: сама, будши грецької віри, вона будувала костели й робила надання латинникам. Свідчать це фундуші й костели, що й досі стоять! Сенатор один руський, мавши слугу римської віри, побачивши, що той за його столом їсть м’ясо в суботу, велів йому стати від столу і сказав, щоб він або перестав йому служити, або на будуче, будши ляхом, не їв м’яса в суботу². Живі ще сини того сенатора, люди великі і в вітчизні нашій передні. Отже, коли костели і сама віра римська була в такім пошануванні у старої русі, то, надаючи на церкви, як могли вони мати хоч не висловлений виразно, але *virtuatem* замір, щоб ті, що служитимуть у тих церквах, не були в одності з римською церквою”³ (передр., с. 569—70).

До попередніх обвинувачень у насильствах над католиками додається така свіжа історія з місяця серпня того року:

“Не згадую попереднього розповідженого в інших книжках, але й цього року пролито невинну кров чоловіка доброго, священника дуже побожного, протопопа шаргородського. Мало що пробувши в нас (чим нас і себе дуже потішив) і віддавши послушенство й. м. о.митрополитові, пастиреві нашому, вернувся він до Шаргорода і багато навер-

¹ Католицька віленська кафедра.

² Католикам приписаний у суботу піст.

³ Який цікавий софізм.

нув до святої унії, але схопили його своєвільні люди (як то один побожний чоловік великий любитель і розмножитель слави божої писав з України до й. м. о. митрополита) і припровадили до козаків. Смертельно його поранено, а що був іще живий, то ті безбожні мордерці, жадні крові священичої, заволокли його до ріки і з каменем пустили на дно. Уніати боялися діставати тіло мученика; люди римської віри, відложивши набік страх перед козаками, дістали його і з великою честю, належною мученикові, поховали його. Діялось це нинішнього року в серпні, і з цього прибуває серця, за ласкою божою русі католикам, що від них приймає Господь Бог такі жертви, що йому приємніші над усякі інші приноси. Отже, насильством ви нічого не досягнете, тільки собі ж завдасте шкоду. Але, мабуть, хочете зловити нас на фавори, — обіцянки, — надіями на щось велике в майбутності та іншими людськими намовами, вмовляючи в нас, що от “ви тепер у погорді”, всіми покинені, віра грецька через незгоду вашу упадає, а як ви (уніати) до нас прийдете, будете в кращім пошанівку в самих римлян, справи віри руської піднесуться, розвинуться і уфундуються навічно, краще ніж коли-небудь за попередників наших. Ви (уніати) маєте таких, що можуть учити в школах — ми маємо молодіж, здатну до наук. Маємо достатки, потрібні для науки; маємо сякі-такі надання, відти і відси; маємо від одних сбіцянки, від других надії нових фундацій. Зберім то разом, і скоро зацвітуть школи, семінарії, вся Русь в короткім часі буде повна учених людей, здатних на службу божу і на послуги вітчизні. Такі бувають ваші слова до наших. Ми ж на те відповідаємо, що так колись в раю спокушав змії прародителя нашого, рік: будете як боги...” і т. д. (передр., с. 584—5).

Багато місця уділено знову інсинуаціям на Смотрицького, історії того невдалого диспуту, що він, мовляв, разом з уніатами підстроював віленським братчикам:

“Про зносини вашого Смотрицького з нами, що ми не все в “Подвійній вині” написали, тому ми там же і причину вказали, в тій гадці, що на той час того на опам’ятання Смотрицькому вистане. А що тепер оборонець заперечує те, що ми там правдиво і без ніякого перебільшення написали, то на потвердження того мусимо — хоч то не в смак буде Смотрицькому — розповісти більше, а щирю істотну

правду, закликаючи його страхом божим, аби, зібравши пам'ять свою, признав, чи не так було, як тут пишемо. А може то пам'ятати, бо нема тому ще чотирьох літ. Отже, він жалував і повторював то разів зо три, що написав книжку, звану “Лямент”: “Багатьох, — казав, — я ввів у соблазн тою книжкою, жаль мені того, хочу я то нагородити церкві божій якоюсь значною послугою, котра б стільки поправила, скільки багато вона напсувала”, а такою справою називав нашу унію, для котрої він хотів працювати, порозумівшись з нами. Говорив, що книжка й. м. о. владики володимирського (Мороховського), — відповідь на її “Лямент”, названа “Парегорія”, — цілком його задовольнила: “Хотів я, — казав, — відписати на неї, але ніколи не міг на те зібратись: раз був зібрався відписувати на неї, але напала на мене якась тривога, вдарив я пером об стіл, а сам заплакав: і так по нинішній день не відписано”. Розповідав і те, що навернув на Волині одного на унію, а той потім перейшов на римське набоженство (видко, що в тім куті Волині не було добрих священників-уніатів) — “за це мені докорив один піп у Вільні” (не називаю його тепер, але коли нас хтось спитає, скажемо його ім'я). “За його намовою писав я до того чоловіка, казав, що то я жартував”. (Але той, жартом зайшовши до Господа Бога, серйозно зістався при нім). При Леонтію (Карповичу), котрого вони мали за старшого в громаді своїй, хотів він (Смотрицький) мешкати до якогось часу, щоб його позискати, давав добрі надії на його прихильність, тільки скаржився на його лінивість, що не був роботящий. Цю таємницю звідки б ми знали? Ми з ним (Карповичем) не жили. Подавав (Смотрицький) спосіб, як прийти до згоди; називав особи, про котрі думав, що то від них залежить. Обіцяв сам з ними в тім працювати і їхати до тих місць, де котрий з них пробував. (Тут ще дещо затримаємо і не все скажемо, але і то розповімо, коли він буде таки безстидний і заперечить те, що ми подали вище: тоді мусимо виложити й решту: саме таємне — і тоді кожний зрозуміє, що не могли ми довідатись про їх таємницю, тільки від такого, що сам був добре свідом). Умовився був з нами їхати по всіх руських краях — прихилити серце людське до обопільної згоди і церковної одності; а наперед мав то почати в Вільні — і був почав дійсно, ми то добре знаємо. Вже й ті люди, міщани віленські, з їх сторони, почали були приходити до нас. Раз якийсь прехира

(przechyра) крамар підстеріг у отців бернардинів, коли він був з нами, і за це піднялось було на нього їх велебне братство: мав за це урочисту братську пригадку, не тільки від братства і свого сповідника, але й від оного Леонтія, що про нього оборонець оповідає, мовляв (Смотрицький) за його відомістю мав з нами зносини. Розповів про те іншим разом (бо не три тільки рази сходився з нами, як він каже), і тоді прийшлося нам визначити інше місце і час дня сходин, щоб нас не помічено, — в тім слухали ми його гадки і свої висловляли. Нарешті, коли почали на нього гостро наступати в братстві за скаргою одного обманця з їх секти, що хитро зблизився до нас, всього довідався, про що ми говорили між собою (з Смотрицьким), а між ними ця людина значна, щоб він (Смотрицький) або рясу (габіт) брав, або геть від них ішов, — радили ми йому зложити світську одіж і самому взяти рясу (то убрання клириків в нашому набоженстві). За тим порозумінням їздив він, іще в світським убранні, на Волинь і до Києва, і знаємо, що таким же назад вернувся, яким від нас поїхав, тільки що його в братстві стали мати в підозрінню, то це підозріння все збільшалося, і сильно на нього натискали, щоб він прийняв монашу рясу. А тим часом дано йому книгу Марка Антонія, архієпископа спалатського, апостата¹; захопившись її,

¹ Марк Антоній Господнечич (в латинізованій формі de Dominis), хорват з роду, католицький архієпископ Спалато, — це трагічна фігура тодішнього церковного життя. Зневірившись в папстві, він виїхав до Англії, там шукав співчуття своїм поглядам, котрі він виклав у кількох латинських трактатах. Не знайшовши тут суголосного ґрунту, вернувся назад до Рима, був тут арештований і відданий під суд; умер у "в'язниці Ангела" р. 1624 і як еретик був засуджений кінцем кінцем на посмертне спалення: його викопали, спалили разом з його творами. Його постать і писання, звернені проти папства, звернули на себе увагу на Україні, писання його перекладались і використовувались в полемічних писаннях проти папства і унії. Знайшовся переклад його головного твору "De republica ecclesiastica", виданого в Лондоні 1617 року під назвою "О речи посполитой церковной", — "Описаніє рукоп. церковно-археол. музея", ч. 112.

Було б інтересно за вказівкою "Екзамена" прослідити, наскільки Смотрицький у своїх писаннях цих років справді стояв під впливом Господнечича, але такого аналізу досі не зроблено. Копистинський у "Палінодії" цитує його кілька разів.

став він тим, чим тепер єсть. Така-то постійність у того чоловіка: одна книжка одного апостата, що вивів нову секту в християнстві, доти небувалу, що її й Англійське королівство (куди він був звернувся) прийняти не хотіло, так його у всім змінила, що з коней зійшов на осла” (передр., с. 590–2).

На всі три писання, випущені в другій половині 1621 р., православні братчики, пером того ж Смотрицького, котрого вважали автором братських писань і, очевидно, справедливо, — відповіли на початку 1622 р. великою брошурою, майже книгою (100 сторін друку) під заголовком “Еленх” (*Elenchus pism uszczypliwych* і т. д.¹ “Еленх” — явне оскарження). Вона складається з двох нерівних частин. Перші три чвертини це властивий “Еленх”, по нім “додаток” (*appendix* — на *Examen Obroņu Weryficatiji*), що займає останню четвертину. Властивий “Еленх” знов-таки поділяється на частину загальну, що займає приблизно половину і полемізує головно з “Листом до законників”, хоч і не називає його виразно (мабуть, взявши під увагу дуже тверду осторогу його авторів — більше не приплітати їх до цієї полеміки). Друга половина складається з восьми більших і менших розділів, присвячених різним канонічним і церковно-історичним питанням, порушеним у полеміці (“про причини роз’ятрення”, “про схизму”, “про назву: “вселенський єпископ” і т. д.); найбільший останній розділ (л. 29–36 ориг. нумерації) п. н. “Апостати наші — це апостати від монашої скромності і невинності”, це гаряча інвектива против Рутського і його старшини, в котрій знову-таки порушені прерізні питання. Тими писаннями, проти котрих виступає “Еленх”, доповняючи, мовляв, аргументацію “Верифікації” і “Оборони Верифікації”, він називає “Подвійну вину”, “Пробу Верифікації” і “Екзамен оборони”, пропустивши, як я вже зазначив, “Лист до законників”, хоч з ним чи не найбільше рахується.

¹ Повний заголовок (в перекладі): “Явне оскарження против образливих писань, виданих монахами віленськими святотроїцькими, написане монахами Віленського братського монастиря церкви зійстя св. Духа; в Вільні р. б. 1622”. Передрукував Голубев в Архіві ЮЗР, I, VIII (1914).

“Апендикс” спеціально займається “Екзаменом оборони”, як це зазначено в його заголовку: переходить один за другим його три розділи, розглядаючися, чи не лишилось ще і в них що-небудь, вартє зауваження. Таким чином ціла книжечка, відмінно від “Оборони Верифікації”, подібно до “Екзамену”, має характер збірника таких відповідей на порушені теми, а разом принагідних притинок противникові. Тому в цілому для читання нудна і невдячна, але стрічаються епізоди інтересні, написані живо, темпераментно, літературно. Спинюсь на деяких.

Відповідаючи на закид “Листа”, що ні король, ні уніати не робили з справи новопоставленців закиду зради цілому народові руському, і це автори “Верифікації” неслухно розтягають на нього ті обвинувачення, які мають на увазі тільки новопоставленців, “Еленх” пускає таку філіппіку:

“Не в універсалі й. кор. м. ми вказуємо шукати цього закиду. А в словах магістрату віленського, що, скликавши всю громаду до ратуші, устами тодішнього бурмістра литовської лавиці всю русь східного послушенства в місті Віленськiм за зрадників перед усіма проголосив. В словах ваших, наші апостати, котрими ми без усякого сорому з казальниці своєї голосили, що не тільки та русь, що в Вільні непослушна архіапостатові вашому, але й інша, котра не слухала його колег по всіх інших містах і повітах В. кн. Литовського і Білої Русі, вся осуджена як зрадники. Вказуємо шукати цього закиду і в словах протестацій, апостатом польським під чужим іменем пороблених і до книг брацлавського гроду поданих, в котрих ту зраду кладе на цілі міста, на українську шляхту і на братство Віленське.

Як думаєте, коли б ви хотіли бути щирими з нами і з собою, — питали б ви нас про той закид? Шукали би сьє його в універсалі? Не думаємо.

Це ви, в своїй непристойній відважності пустивши на нарід руський більшу неславу і більший клопіт, ніж то вам королівський універсал позволяв, тим плюгавим покровом зради, попри дві особи, названі в тім універсалі¹, весь шановний руський нарід вкрили — не ми!

Це ви, ви своїми безбожними вчинками, котрими стрясли все В. кн. Литовське, всю Волинь, Україну, настроювали

¹ Борецького і Смотрицького.

пана до підданих, а підданих ятрили на пана, серця їх до короля й. м. сували і огірчували — не ми!

Гвалтовним наступом на нас і на весь наш нарід руський, що пробуває під східним духовним послушенством, і незносними мордерствами люд посполитий до повстання, до розрухів, до забурення Речі Посполитої і до утруднення оборони против неприятеля дорогу стелили — не ми! Отже, і це фальш і клевета в злій вірі, справлена вами на нас, і ви тим поступком фальші, котрим хотіли нас обтяжити, самі себе своєю волею вкрили. Даремно тут цитуєте Тертуліана. Не при чім тут “Ляменти” ані та німота, що вирвалася на свого пана! А що ви о. Борецького і о. Смотрицького, шановних у народу руського мужів, звете хробаками народу і викидьками черні¹, — ми тому не дивуємося. Чи може слуга дістати щось більше над свого пана? Їх² пан Христос так само був прозиваний від вам подібних, як то про нього в своїй особі пророк божий говорить: я хробак, а не людина, посміх людський і викидько поспільства” (передр., с. 604–5).

“Ви як політики жалуете, що через нас у вітчизні вчиняються розрухи й бунти — дуже жалуете і не хвалите нам того. А ми як етики жалуємо, що в своїй повісті про нас і до нас ви помиляєтеся, і на нас, чесних людей, кидаєте наклеп, котрого з усею вашою ордою ніколи не доведете — жалуємо на правду дуже і ганимо то вам³.”

Питаєте, чи прагли ми престолів духовних? Відповідаємо: прагли. Бо вже 26 літ ми мали їх вакантні, обсажені нашими апостатами.

Питаєте, чи наші старші духовні святилися у того гречина?

Відповідаємо: святилися у о. патріарха єрусалимського, велебного в бозі Феофана. Бо церква наша руська без духовних, як тіло без душі, жити не могла.

¹ Порівняти наведене вище, с. 254. Не назвавши авторів “Листа до законників”, “Еленх” тут усе полемізує з ними, тільки перекинувши це на “апостатів”, може, їх уважаючи дійсними авторами “Листа”.

² Борецького і Смотрицького.

³ Передр., с. 609, пор. вище с. 253. Я навів цей уривочок як взірць гарної стилізації і доволі влучної думки.

Питаєте, чи дозволив їм й. м. король своїми листами у нього святитись? Відповідаємо: в тих листах, що він зволив писати до о. патріарха, він не боронив. А своєю королівською обіцянкою, на кількох соймах даваною, прирікаючи давати нам духовних достойників згідно з нашими правами, звичаями й умовами фундації, — щоб нам мати духовних достойників, посвячених нашим пастирем, — (він то їм) дозволяв!

Позволяв і потвердженням прав народу руського, в котрих тільки це стоїть: презентовання від короля електів нашої руської церкви патріархові константинопольському, а не біскупові римському”, і т. д. (с. 609).

“По всім тім нарешті питаєте нас: “Чи не про вас або таких (як ви) апостатів говорить св. дух через Соломона: “Відступник чоловік нікчемний” і т. д. Відповідаємо: ні, не про нас, а про вас і вам подібних — тих, що в народі руським, між ним і лядським те саме, що неприятель божий (диявол) між Богом і чоловіком. Бо ви нічого іншого між нами не робите, тільки одного проти другого ятрите! Ятрите нарід руський проти польського тим, що затягаєте нас способами, в попереднім пункті показаними, до віри лядської — як її русь звичайно називає. А нарід польський ятрите против руського, оббріхуючи нас перед ним¹, начеб ми мали наказ від патріарха, щоб вас, уніатів, гвалтом і всякими способами нищили, а до ляхів ставилися ласкаво, коли вони в тім не чинитимуть перешкоди, а в противнім разі аби ми поступали з ними так же, як з уніатами. Це хоч на о.патріарха тільки брехня, але на роз’ятрення народу польського на нарід руський — спосіб шкідливий. Ваш же Симонович — або, краще сказати, апостат Стеткович — в друку того подати не повстидався!

Вашим то промислом і старанням Україна наповнена людьми, вигнаними з міст і містечок унією. Полишивши на боці Полоцьк, Вітебськ, Оршу, Могилів, наше Вільно, Пінськ, Городно, Берестя, Луцьк, Красностав, Сокаль, Перемишль, Бусько і інші королівські міста, що діється по містах і містечках княжих і панських — в Бихові, Шклові, Білиці, Дубровні, Клецьку, Давидгородку, Ярославі, Рівнім, Олиці, Олеську, Бердичеві й інших багатьох, де через вашу

¹ Автор тут на боці цитує I розділ "Проби".

унію, на ваше домагання бідних людей мордують в'язницею, б'ють посторонками, обтяжають грошовими карами, завдають їм утиски і переслідування — так що слушно ви заробили собі те, що мудрець написав про подібних до вас: йому з храму цього прийде погибель його, поки впаде — і не буде йому ліку. Але з християнського серця вам бажаємо: дай вам, Боже, лікарство — опам'ятання (с. 642).

А що дотичить козацької легації, відправленої п. Петром Конашевичем Сагайдачним від Війська Запорізького до короля й. м., — нібито ми, віленські монахи, її писали¹, — то ми кажемо, що ви в тім помиляєтесь. Вони, християни, і без нас можуть того додуматись. Бо що той люд сам бачить, не треба його ще чиєюсь намовою переконувати. А хто ж тепер не бачить того, що віра грецька в народі руським вами порушена і привілеї, надані руській вірі, вами зламані. Ви зломали вічні права народу руського на обидві презентації. Наше перше право презентації в тім, що елект на митрополію київську має вибиратись обивателями руськими набоженства грецького і капітулою київською і презентуватись королеві й. м. Питаємо ж Рутського вашого: хто його на митрополію київську вибирав і презентував? Потій і капітула сватоянська! Друге наше право презентації в тім, що елект, запрезентований королеві й. м., має презентуватись на посвящення патріархові константинопольському. Питаємо вдруге: Рутський ваш кому був презентований? Папі! Чи ж не зломане право презентації, належне руському народові, вами — відступниками нашими? Заперечити того справді не зможете (с. 611).

Про козаків і амбіцію наших духовних достойників (котрим обом ви дуже на честь шарпаєте) досить уже сказалося трохи вище. Але і тут відповідаємо, що хоч козак — то люд рицарський, але вони й християни, і то християни, ортодокси православні — хто ж їх признає неналежними до справ віри, коли їх наша руська церква за члени Христові має? Чи то в церкві божій новина: воякам чи то одинцем, чи то ротами і полками за віру, за ім'я Христове, на пролиття крові своєї і на смерть себе віддавати? І те козацьке військо — то люд, вивчений в школі віри і в

¹ Як бачимо, тут натяжка: уніати закидали авторство не віленським монахам спеціально, а взагалі православному духовенству.

школі рицарського діла, так що про нього так говорити “Який лад, який розсудок” (*quid pensi, quid considerati*)¹ по справедливості не можна. В них страх божий, велика вірність у вірі, а своєю військовою дисципліною й обережністю не уступлять вони й найпобожнішим, а мужністю своєю перевищують Сціпіонів римських і Ганнібалів карфагенських! Бо запорозький вояк для славного польського королівства супроти пограничного неприятеля — то так як мальтійський² для Волоської (Італійської) землі: стоїть в поважнім порядку і відважних кавалерів вітчизні нашої дає. Отже, вважаючи на цілість вірності його, на славні подвиги на морі і в різних краях землі і тепер маючи перед очима недавнє геройство його на Волощині, шкода його зневажати як “безпорядних” і зневажати та за “безрозсудних” людям подавати” (с. 617–8).

В Appendixi, відповідаючи на спомини “Екзамену” про давніший конфесійний індивідуалізм віленської русі, автор доводить, що це не було виявом свідомості церковної єдності, а просто суєтної цікавості — “почасти щоб щось побачити, почасті для цікавості, не менше того задля органів — як то звичайно буває між простим народом”. Цей індивідуалізм ставить на рахунок занедбання релігійного виховання народу уніатською ієрархією і на кінці додає таку інтересну тираду:

“Отже, не любов до богослуження затишала русь до костелів і зборів (протестантських), а новинки, видовища, комедії, органи, коліски, тарахкала, виганання Юди, скидання його з неба і тому подібні дурниці. Бо нарид, як каже (Тацит), “жаден новинок” (передрук, с. 655).

На ці й інші малоприємні “штрофування” уніатська сторона відповіла устами свого віленського уніатського архимандрита Анастасія Селяви, під його таки іменем (перша в цій полеміці публікація не анонімна) під заголовком “*Antelenchus, to iest, odpis na skrypt uszczypliwy*”³ в цілком ін-

¹ Вираз “Листа до законників”, с. 747 передруку.

² В друкованому *multieńsky*, мабуть, *malteysky*?

³ Повна назва в перекладі: “Протидокір, себто відповідь на образливе писання ченців відступницької церкви св. духа, написаний отцем Анастасієм Селявою, старшим віленського монастиря св. трійці, чину св. Василя, в Вільні р. б. 1622” (час ви-

шім тоні, ніж попередні. Очевидно, той різкий тон, який була взяла в цій полеміці сама уніатська сторона, і той оборот, що ця полеміка прибрала кінець кінцем, признаний був некорисним уніатською стороною, і вона рішила завернути дискусію на ґрунт більш академічний.

В передмові автор заявляє, що він зовсім не відповідатиме на всякі образливі вирази противника, його “грубого і корчемного лаяння”, триматиметься тільки чисто речевої сторони, і в значній мірі дійсно додержує цієї обіцянки. Зрідка тільки проривається грубуватими і їдкими дотинками, прозиваючи противника, напр., “браговірним” замість благовірним, і под., загалом же ця книжечка (70 сторінок) має характер спокійної, академічної дискусії, особливо в першій своїй частині, присвяченій чисто богословському питанню: що розділяє православних і уніатів. Автор бере старий оптимістичний тон: мовляв, уся попередня полеміка виразно показала, що догматичних різниць між ними нема, одинокий серйозний пункт — це послушенство папі, все інше має дуже мале значення. Він присвячує чотири розділи (I–IV) обговоренню цього питання, п’ятий — всім іншим різницям, додає ще кілька окремих уваг і цим замикає першу частину — теоретичну. Друга, менша, частина присвячена біжучій церковній політиці; полемізує з закидами, видвигненими проти уніатів, застановляється над історією цієї релігійної боротьби, вияснює причини обопільного роз’ятрення, і на погодження суперечок знов пропонує той диспут — до котрого, як знаємо, уніатська сторона вже кілька літ з усією силою закликала православну, але та не приймала. Ця друга частина дає кілька дуже інтересних місць, з яких я вважаю потрібним дещо навести на закінчення цього розділу.

Відповідаючи на наведений вище закид “Еленха” (в “додатку”), що унія погнала православний люд до протестантства і до латинства, автор доводить, що в Новгородку, спеціально згаданім “Еленхом”, протестантство почало ширитися ще перед унією (як то свідчив і Скарґа ще в 1570-х роках) і далі:

“І то неправда на нас, мовбито ми й по інших місцях своїм відступством, — як висловлюється Appendix, — та недбальством розпустили люд руський по костелах та зборах і дали йому затруїти наукою іновірців. Бо наші пастирі те саме й по інших місцях роблять, що і в Новгородку. Чи унія винна, що так багато княжат, сенаторів, людей значних, родовитих, шляхетського стану незчисленна сила (що ви самі згадуєте в іншому місці — в “Ляменті” вашім) з небоженства руського порозходилася, так що тепер приходиться з свічкою шукати русина-шляхтича, не то що сенатора! Це сталось раніш, ніж відновлена була унія¹, і це власне між іншими мотивами було побудкою старшим духовним, щоб відновити єдність, затверджену на Флорентійському соборі, як то й висловлено в їх постанові про унію. Більш це належить до вас, що ви закидаєте нам — ви даєте вашим людям затруюватись наукою іновірців. Чи то давно сам Апендікс² видав книгу, нібито перекладаючи з слов’янського на польське, і в ній викинув молитви до пресвятої діви богородиці й усіх святих? Чи не був він сам затруєний наукою іновірців і тою наукою не силувався затруїти інших, цей їдовитий павук? Аж нарешті окрикнули того вовка наші пастирі і їхні песики! Це ж ви й тепер найбільш пристаєте з іновірцями, це вам наймиліші розмови, засідання, наради з ними, читання їх книг, посилення дітей до їх шкіл, перетримування їх у себе. Чи не ви то власне, істно й дійсно даєте своїм людям “затруюватись наукою іновірців”, як висловлюється Апендікс?

Вже й перед тим, за ваших попередників, до вас подібних, Русь була добре затруєна! Перед унією був Скорина, ересею гусит, що вам книги в Празі друкував. Приймали їх радо — досить того, що звався русином з Полоцька, як підписався. Смакували собі його друків, “чоловік гідний”, казали “і русин, брат наш, то друкував”. Симон Будний і Лаврентій Кшижковський свою отруту аріанську, друкуючи по-руськи, розсипали між попами, і ті прийняли це як лі-

¹ Уніатська і католицька сторона все стояла на тім, що церковна унія кінця XVI в. не була чимсь новим, а відновляла тільки закинену й призабуту єдність східної й західної церкви.

² Так називає автор противника — титулом “дodatку” до “Еленха”, в посміх, очевидно.

карство, так що тепер нам трудно приходиться з попами, відбираючи їм з рук ті книжчища. Твердять, що книжки церковні давні тому добрі, збирані з Письма Св., і не дають їх, хіба насильно їм відбирати, або в обмін дають, беручи за то іншу книжку. Помогли до того й ті ченці московські, котрих сам чорт навчив ересі, що були в ній обвинувачені в Москві й, прийшовши до наших країв, пристали до визначних сенаторів і велике число русі затруїли. Багато ще єсть живих, що їх знали, з ними їли й пили і дискурсів їх слухали. З того трійливого джерела пішов і той заразливий потік Зизанія, що Христос не посередник, папа — антихрист, святі не на небі, а чорт не в пеклі. Все це колотилося перед унією. Не ми заколотили Ізраїлем, “Еленху”! Не ми розпустили русь по різних сектах, як ти говориш, тільки ви самі!” (передрук, с. 717).

“Спитаєш: а як ми дивимося на тих, що переходять до римлян? Відповідаю: вашим не боронимо! Навпаки, намовляємо їх спасати душі свої в правдивій вірі, ідучи до неба дорогою як не руською — разом з нами (чому ми були б раді і того б бажали), то лядською, — аби тільки були в небі. А нашим не дозволяємо (переходити на латинство), бо, лишаючися з нами й добре живучи, вони можуть бути певні свого спасення: і ми стараємося, щоб вони лишалися з нами; не багато покажете з уніатів таких, що перейшли б з нашого набоженства до набоженства римського. І ці тільки ту причину мають свого переходу, що люди думають, мовляв, через вашу ядовитість і пильний наступ на нас, а нашу тихість і скромне поступовання з вами унія не утримається. Тому завчасу туди йдуть, де вважають себе безпечнішими; але щодо віри і обрядів наших, то вони одно і друге вважають за святе. Це ваші безрозумні — ті, що воліють іти до еретиків, а еретики звать ваші церкви ідольницями, ікони ідолами, а вас ідолопоклонниками. Це гірше, ніж (звати) схизматиками, але вам то смачніше! Дай вам, Боже, лікарства з неба — направити той ваш зіпсований смак!” (передрук, с. 716–8).

На закиди в справі козацькій “Антеленх” відповідає:

“В звичайній ширості й любові братерській до нас пишете ви на нас, нібито ми своїми писаннями подавали всім в огиду Військо Запорізьке, — так говорить “Еленх”. Ми ж

про козаків говоримо, що вони люди рицарські, в тім ділі дуже досвідчені, і в тій Волоській експедиції вони муром ставились за милу вітчину — муром, котрого всі сили поганські не проломили, за ласкою божою. За це вони варті нагород від короля й. м., варті похвали всього християнства, варті безсмертної слави в пізніших віках, у тих, що по нас будуть. Це не огида.

Але про віру дискутувати, тим більше судити, хто між нами правий, а хто кривий, або до екзекутиви приводити речі, вами осуджені, — це не їх покликання і не їх діло. (Слідують приклади з церковної історії, як непокликаних відсунено від церковних контроверсій). Отже, як ти, милій Еленху, смієш нас питати такими словами: “хто ж їх (козаків) признав до справ віри неналежними?” Коли все вояцтво коронне — хоч вони в школах училися і добре духовне виховання мали за молодих літ (одного і другого потрібно до справ про віру!) — все-таки до тих справ не належить, і не претендує на те, і навіть коли б їм то віддавав, воно того не прийме, — то як можуть належати до справ віри низові козаки, що ні такої науки, ні виховання не мали?.. Коли ви хочете мати козаків за промоторів тих своїх новосвячених (владиків), ми вам цього ганимо. Бо промотор мусить знати про справу, котру промовує, що вона правильна, а вони цього знати не можуть! Ми маємо свої права духовні й світські, маємо звичай давній, прийнятий у церкві божій; показували то в писаннях і усно і тепер готові показувати і явно, на кожному місці переконувати наших противників. Вони теж, з другої сторони, посилаються на свої права духовні й світські, котрі ми збивали і готові збивати на кождім плацу. До чого ж тут козаки? Чи мають вони ваші доводи на ноги ставити, чи бути судьями між обома сторонами? Цього здоровий розум не допускає, бо вони на тім не знаються, і що це так, того ніхто з уважних і розсудних між ними заперечувати не буде.

Але ви скажете: знали це козаки, що кождий митрополит мусить бути від патріарха. Відповідаємо: сама ця відомість не певна, так не було! Митрополитами були Іларіон, Климент, Григорій (Цамблак) і ін., але вони не були від патріарха. Ану ж би патріарх був еретиком і козакам здавалося б, що митрополит мусить йому підлягати, — чи правильно б було, щоб козаки того від нього жадали, і чи

правильно було б, щоб вони то розсуджували, що закинути патріархові, а що митрополиту? Хто їх поставив суддями в цій справі? За Ярослава, за Ізяслава, за Витовта, за котрих вони були митрополитами, теж були вояки, але вони в то не мішалися і не питались (їх), чи правильно вони стали митрополитами — на що ж теперішнім (воякам) маєш це віддавати (на розсуд)? І от до цього ми в наших писаннях говорили: “Що за лад, що за розсудок?” — про справи віри, а не загально! Злість ваша перевертає наші добре написані слова і переробляє на злий сенс — нібито ми все Військо Запорізьке удаємо загально нерозсудним”. Тут Еленх показав себе софістом, що аргументує а *dicto secundum, quid ad dictum simpliciter* (формула логічної помилки).

“І це говоримо, що в цій справі, що від козаків діється, діється за вашим приводом. Ви того відпираєтесь, але це річ явна, бо коли вони мали свої з’їзди, ви до них їздили. Про це знає все королівство ще скорше, ніж ви у Вільні через віддалення. А чи мало ми чули від козаків, що ви нас перед ними невірнo обмовляли, нібито ми св.літургію полатині відправляли і на прісному хлібі служили, ніби новий календар прийняли і багато інших речей небувалих, аби тільки нас зогидити?” (передрук, с. 718–20).

“Від козаків же маємо такі кривди: вони (знаємо їх імення!) утопили нам ченця-священника і намісника митрополічного, котрий з ними не тільки злого, але й доброго слова не мовив і ледво один день в Києві пробув, нікуди не вихиляючись і нікому не даючи ніякої причини до неохоти¹. Справді, самі погани в землі своїй не вчинили б такого з християнським священником, як вони вчинили свому священноереєві! Ця кров, невинно пролляна, чи не волає о помсту до Господа Бога з кров’ю праведного Авеля? Самі посудіть, коли Бога боїтесь і справедливості стережете!

Але Білобородько² що мав до шаргородських попів-уніатів, щоб їх в’язати, а потім старшого з них, протопопа,

¹ Це історія Грековича, що в дійсності пробув у Києві кілька років. Див. Історію України, VII, с. 396 і далі.

² Це ім’я того сотника, що розправився з шаргородськими уніатами. Епізод цей знаємо тільки з уніатської сторони; найдокладніше оповідає Рутський — в актах канонізації Кунцевича, за ними переказує цю справу Жукович, Сейм. боротьба, вип. III, с. 169–170. Пор. вище с. 257.

стяв і тіло його утопив! І, зробивши, цю роботу, зараз відти виїхав — так якби для того тільки приїздив! Але божу кару на собі зараз там же, під Шаргородом, через татар поніс. Чи щось подібне до того сталося вам від нас? Чи не могли ми з того завзятись? Але не робимо з того справи” і т. д. (передрук, с. 718–21).

На цім полеміка обірвалась. З православної сторони “Антеленх” не викликав ніякої репліки. Осінь 1622 р. принесла з собою завдання підготовки до сойму, призначеного на самий початок 1623 року, — він мав так чи сяк розв’язати справу. Цю підготовку і по лінії політичній, і по лінії літературній взяв на себе український київсько-луцький фронт.

“Суплікація” і “Юстифікація” 1622–3 рр. Події 1622 р. показали ясно, яку помилку було зроблено, знявши релігійно-національні постулати з порядку дня осіннього сойму 1620 р., що відбувався перед лицем турецького наступу на Польщу. Уступки здобуваються тільки на рахунок майбутніх послуг, а не зроблених, і це наші провідники мусіли розуміти; але ні Борецькому на київському соймику, ні луцьким братчикам на віленському, очевидно, не вдалось підняти шляхетських депутатів, щоб вони поставили цю справу. Як я зазначив уже, це було дійсно ризковано: замість підтримки шляхетської палати, на котрій звичайно спирались українські постулати, знеохотити її тим, що, мовляв, прикладається ніж до горла урядові в такій критичній для Речі Посполитої хвилі. Але, з другої сторони, у короля тим самим відбиралося і всяку рацію, котра могла б оправдати які-небудь уступки на некористь католицько-уніатської церкви. Не треба забувати, що перед своїм єпископатом, що являвся дуже впливовою частиною сенату, і перед римською курією, і перед католицьким світом, перед котрими також почував себе морально відповідальним, король міг оправдати всяку таку поступку в релігійних справах тільки державною необхідністю або небезпекою християнства. Таке оправдання давав наступ Османа на Польщу; але як тільки ця гроза проминула, хоч би й завдяки тим са-